

S.M.Qənizadənin maarifçi konsepsiyası və islam dünyagörüşü

Təyyar SALAMOĞLU,
ADPU-nun professoru

I HİSSƏ

S.M.Qənizadənin
“Məktubati-Şeyda bəy Şirvani”
dilogiyası

II yazı

“Müəllimlər ictimaiyyəti”nin romana
aparan süjeti

“Müəllimlər ictimaiyyəti”ni dilogiyanın “birinci hissə”si hesab edən tədqiqatçılar da, “didaktik traktat” və yaxud “pedaqoji traktat səpgisində publisist hekayə” hesab edənlər də bu tendensiyadan çıxış edərək bədiiliyi şərtləndirən amillər üzərində dayanmağa lüzum görməmişlər.

Tədqiqatlarda “Müəllimlər ictimaiyyəti”nin müəllifi bir yazıçı olmaqdan çox vətəndaş-müəllim idi” qənaəti yer almışdır. Məhz bu və bu tipli qənaətlərin təsiri altında tədqiqatçılar birinci hissəni “vətəndaş müəllim”in maarifçi, pedaqoji düşüncələri kimi qəbul etmişlər. Halbuki, birinci hissədə hadisələr müəyyən bir kompozisiya sistemə, Aristotelin təbiriçə desək, “başlanğıcı və sonu” olan, kifayət qədər drammatizmlə müşayiət olunan süjet xəttinə malikdir. İkinci hissədə olduğu kimi, birinci hissədə də canlı təsvirlər, qəhrəmanın yaşantıları, düşüncələri son dərəcə gərgin psixoloji hallar oxucunu öz ardınca aparmaq gücündədir.

Tədqiqatlarda əsərin janr strukturu ilə bağlı belə bir qənaət özünə yer alıb: “Dilogiyanın həm birinci, həm də ikinci qismi məktublar şəklində yazılmışdır” (Mir Cəlal, F.Hüseynov. s.286). Bu qənaət, heç şübhəsiz ki, öz başlanğıcını dilogiyanın adından götürmüşdür. Ancaq bədii mətn bunu təsdiq etmir. Əsərin birinci hissəsində məktub formasından istifadə olunmuşdur. Lakin bu formanı bütövlükdə birinci hissəyə aid etmək olmaz. Əsl həqiqətdə birinci hissə həmcənən az olsa da, ancaq mürəkkəb struktura-kompozisiyaya malikdir. Struktur baxımından “Müəllimlər ictimaiyyəti”ni bir neçə hissəyə ayırmaq olar. Əsərin birinci və əsas hissəsi üçüncü şəxsin dilindən təhkiyə olunur. Üçüncü şəxs “mayıs ayının əvvəlləri”ndə müəllim Şeyda bəyin başına gələn əhvalatı nəql edir.

Əsərdə Şeyda bəyin ölümü ilə bağlı hadisələr isə birinci şəxsin dilindən təhkiyə olunur. O, həm də Şeyda bəyin onun adına yazdığı məktubla bağlı

hissəni təhkiyə edir. Bu hissəni təhkiyə edən S.M.Qənizadədir. Burada o, Şeyda bəyin dostu olaraq təhkiyəçi-qəhrəman rolunda çıxış edir. Bundan sonra S.M.Qənizadənin təqdimatında “bəradərim Məcid!” müraciəti ilə başlanan və Şeyda bəyin beş günə yazılmış məktubu ilə tanış oluruq. “Müəllimlər ictimaiyyəti”nin son hissəsi dostu Şeyda bəyin vəsiyyətini necə yerinə yetirməsi haqqında S.M.Qənizadənin qeydlərindən ibarətdir. Göründüyü kimi, Şeyda bəyin “məktubları” “Müəllimlər ictimaiyyəti”nin ancaq bir hissəsini təşkil edir.

Bununla belə, əsəri bütövlükdə “Şeyda bəyin məktubları”ndan ibarət hesab edən tədqiqatçı fikrinə də hörmətlə yanaşmaq lazım gəlir. Çünki, hər iki hissənin sonunda S.M.Qənizadənin “Şeyda bəyin vəsiyyətini əmələ gətirmək üçün” onun məktublarını çap etmək fikrinə gəlməsi haqqında qeydlər yer alır.

Tədqiqatlarda S.M.Qənizadənin Şeyda bəyin prototipi olması haqqında yekdil qənaətlər vardır. Bunu prof.X.Məmmədovun müəlliflə qəhrəmanın tərcümeyi-hal faktlarının üst-üstə düşməsi, bir-birini tamamlamasına dair təqdim etdiyi maraqlı faktlar bir qədər də möhkəmləndirir (Göstərilən əsəri.s.119).

Maarifçi estetikanın prinsiplərinə uyğun yazılan əsərdə Şeyda bəy müəllif ideyalarının rüporu funksiyasını yerinə yetirir. Lakin S.M.Qənizadə istedadlı bir sənətkar olaraq Şeyda bəyə verdiyi rol çılpaqlaşdırır. Əsərdə maarifçi ideyadan süjetə gəlmək prinsipi əsas götürülsə də, yazıçı süjetin ətə-qana doldurulmasına çalışır. Baş verən hadisələrin psixoloji dərinliyinə nüfuz etməyi bacarır. Başqa sözlə, “Müəllimlər ictimaiyyəti”ndə süjet xəttinin əsasında duran hadisə təbii şəkildə təhkiyə olunur. Yazıçı sənətkarlıq stixiyası ilə qəhrəmanını ancaq onu lazım olan fikirlərin daşıyıcısına çevirmir. Qəhrəman başına gələn hadisələr fonunda gərgin psixoloji hallar yaşayır.

Üçüncü şəxsin təhkiyəsindən məlum olur ki, “mayıs ayının əvvəlləri”ndir. Məktəblərdə dərslər yekunlaşmaq üzrədir. Badkubədə (Bakıda) məktəblərin birində müəllim işləyən Şeyda bəy ağır keçən dərslərindən sonra bir qədər dincəlmək, ruhi gərginliyini azaltmaq üçün doğma Şamaxıya getmək istəyir. Lakin buna maddi imkan yoxdur. Gərgin keçən dərslər, şagirdlərlə aramsız məşğuliyyət Şeyda bəyi yorub əldən salmış, o, özünü xəstəhal hiss edir. Yaranmış vəziyyət Şeyda bəyi kədərləndirib sıxsaxsa da, o, özünü ələ almağa, bir qədər dincəlib vəziyyətdən çıxmağa çalışır. Lakin, necə deyirlər, sən saydığını say, gör fəlak nə sayır? Özünü xəstə hiss etdiyi, sıxıntılı hallar yaşadığı bu məqamlarda Şeyda bəy anasından məktub alır. Anadan gələn məktub məntiqlə Şeyda bəyi sevindirməli, sıxıntıdan qurtarmasına yardımçı olmalı idi. Amma əksinə olur. Anası onu Ağabəhram ilə Dildəfəruzun toyuna dəvət edir. Məktubdan bəlli olur ki, toyun gerçəkləşməsi Şeyda bəyin gəlişinə bağlıdır. “Ağabəhram Şeyda bəyin bacısıoğlu və Dildəfəruz qardaşı qızıdır”. Şeyda bəy bacısı oğlu və qardaşı qızını çox sevir. Yenə də məntiqlə Şeyda bəyin sıxıntılı şəraitdən qurtarmasına imkan açılır. Lakin məktubda yazılanlar Şeyda bəyi

daha dərin sıxıntılı hallara salır, kədərləndirir, mənəvi cəhətdən çox dərin üzüntülərinə səbəb olur. Şeyda bəy niyə kədərlənir, məktub onu niyə bu qədər həyəcanlandırır? Məlum olur ki, qardaşı qızı ilə son görüşündə Dildəfəruz öz əxlaq və mənəviyyəti ilə onu məftun etmiş, o da “özünü ona borclu bilib əhd etmədi ki, Dildəfəruzun toyu olanda adətə müvafiq ona bir qızıl həmayil hədiyyə etsin”. İndiki halda Şeyda bəyin bu “üç-dörd yüz manatlıq” hədiyyəni almaq və Dildəfəruzun toyunda iştirak etmək imkanı yoxdur. Az maaş, üstəlik şagirdlərinin maddi ehtiyaclarına mümkün qədər verdiyi qarşılıq onu ağır maddi duruma salmış, iflas vəziyyətinə gətirmişdir. Təhkiyəçi nəql edir ki, Şeyda bəy “bu səbəbə Dildəfəruzun nəzərində şərmsar olacağı”ni fikrə gətirərək ah-vay çəkir idi”.

Elmi ədəbiyyatda göstərilir ki, “qəhrəmanın imkanları ilə iddiası arasında ki ziddiyyət komizm yaradır”, yəni qəhrəmanı gülünc vəziyyətə salır. Şeyda bəyin iddiası maddi imkansızlıqla üzləşəndə komizm yox, faciəvi hal yaradır. Çünki onun iddiası maddi dünyaya bağlılıqdan yox, mənəvi dünyasının zənginliyindən güc alır. Şeyda bəyin faciəsi mənəvi-ruhani dünya yaşayan insanın maddiyə köklənmiş dünyadakı faciəsini əks etdirir. Şeyda bəy maddi dünyanın onun üzərinə yüklədiyi bu ağırlığı heç cür üzərindən ata bilmir. Bu hal intellektual düşüncə qəhrəmanını ağır psixoloji duruma salır və o, vəziyyətdən çıxmaq üçün yollar axtarır. Vəziyyətdən çıxmaq üçün axtarılan yollar müəllifə Şeyda bəyin iç dünyasına, onun mənəvi aləminə nüfuz üçün imkan yaradır.

Bu məqamda, daha doğrusu, yaranmış şəraitin diktəsi ilə təhkiyəçi nitqi tez-tez qəhrəmanın daxili düşüncələri ilə əvəz edilir. Hadisələrin cərəyanı psixoloji müstəviyə keçir. Eyni zamanda, qəhrəmanın daxili düşüncələri onun maarifçi görüşlərinin ifadə vasitəsinə çevrilir. Lakin müəllif qəhrəmanın üzərinə yüklədiyi müəllif ideyalarının rüporu funksiyasını reallaşdırmağa tələsmir, qəhrəmanı ancaq bu ideyaların daşıyıcısına çevirmir. Başqa sözlə, Şeyda bəyə verilən bu “rol” onu canlı insan olmaqdan, təbii halının yaşantılarından uzaq salmır. Müəllif qəribə bir ustalıqla qəhrəmanını mürəkkəb və ziddiyyətli düşüncələr burulğanına salır. Maarifçi qəhrəmanın bir çox hallarda, maarifçi qəhrəmandan çox, təbii varlığını yaşayan insan kimi yaşantıları onu müəllif ideyalarının quru rüporuna çevirməkdən uzaqlaşdırır. Məhz təsvirin bu istiqaməti ilə “Müəllimlər ictimaiyyəti” risalə, traktat karakteri

ilə yox, bədii səciyyəsi ilə diqqəti cəlb edir.

Şeyda bəy bütöv xarakterdir, öz xarakterində kifayət qədər ardıcılıdır. Daim Allaha şükr edir ki, “mən aciz bəndəsinə rəhm edib, mərifət xəzinəsinin astanasına yol vermiş və müəllimlik sənəti ilə məni mümtaz edib, müəllimlər zümərəsinə mərifət gəncinəsinin kiliddarlarından birisi etmiş”dir. Şeyda bəy Allaha həm də ona görə dönə-dönə şükr edir ki, onun müəllim kimi söyləri ilə “qeyri bəndələr həm mərifət nemətinə nail olurlar”. Bu o deməkdir ki, Şeyda bəy bir müəllim kimi millətə xidmət imkanlarını ən böyük mənəvi dəyər, yaşamağın mənası hesab edir. Qəhrəmanın bu cür düşünməsi tamamilə təbii. Çünki bu qəhrəmanı yaradan müəllifin özü də, ilk növbədə və bütün varlığı ilə maarifçidir. S.M.Qənizadənin keçdiyi həyat və fəaliyyət yolunun təfərrüatları ilə qəhrəmanın həyat və fəaliyyət yolunu müqayisə müstəvisinə gətirib, onu “avtobiografik surət” hesab edən və “onun simasında maarifçi ziyalıların yeni nəslinə məxsus səciyyəvi keyfiyyətlərin ümumiləşdirilməsinə baxmayaraq, bu surətin yaranması üçün S.M.Qənizadə özü prototip olmuşdur” qənaətinə gələn tədqiqatçı mövqeyi ilə (X.Məmmədov. Göstərilən əsəri.s.119) tam razılaşmaq lazım gəlir.

Görünür ki, Şeyda bəy obrazının həyatiliyində bu “prototipi”n həyat təcrübəsinin də mühüm rolu olmuşdur. Heç şübhəsiz ki, S.M.Qənizadə qəhrəmanın obrazını yaradarkən müəllim, maarifçi və sənətkar kimi fəaliyyətinə keçdiyi yolun təcrübəsinə nəzərə almış, eyni zamanda, sənətkar istedadının təlqinləri də qəhrəmanını maarifçi düşüncənin sxematik təmsilçisi kimi yox, maarifçi qəhrəmanın həyatı obrazını yaratmağa yardımçı olmuşdur.

Əlbəttə, əsərin roman təbiətinə qəhrəmanın ancaq həyatı obrazını yaratmaq hesabına nail olmaq mümkün deyil.

Süjet xəttinin dramatik bir konflikt əsasında inkişafı, hadisələrin zirvəyə doğru hərəkəti və ən nəhayət, açılışı bədiiliyi şərtləndirən əsas xüsusiyyətlərdir. Maraqlıdır, “Müəllimlər ictimaiyyəti”ndə hadisələrin bu istiqamətdə inkişaf xəttini izləmək mümkündürmü?

Qarşılaşdığı problem Şeyda bəyin daxili dünyasını hərəkətə gətirir, sosial həyatın ziddiyyətləri ilə bağlı dərin düşüncələrə sövq edir. Həyatın amansız üzü qəhrəmanın düşüncələrində haçalanma yaradır. “Mərifət xəzinəsi”nə gedən yolun üzünə açıq olması onu nə qədər sevindirirsə, “nəgah həmayil məsələsi bir əcuzə surətində” xəyalında canlananda bir o qədər kədərlənir. Ruh qəm-qüssə içərisində çabalayır. Şeyda bəyin içində mübarizə gedir. Maddi, yoxsa mənəvi dünyaya tapınma onun daxilində bütün varlığını saran drammatizm, gərginlik yaradır. Şeyda bəy “əcuzə surəti”ndə tez-tez gözüne görünüb ruhunu zəhərləməyə çalışan tamah hissəyə qalib gəlməyi, “kəndinə gəlmək”i bacarır. Əvvəlki sağlam düşüncələrinə qayıdır: “Mərifət varlığı mal yoxluğunda həm qenidir, amma mal qənisi mərifət yoxluğunda yoxsuldur...”

(Davamı 16-cı səhifədə)

Şükr xudaya ki, mən Şeydanı mərifət dövlətindən məhrum etməyibdir”. Bu cür düşüncələr onun varlığına hakim kəsiləndə Şeyda bəyin ardıcıl olaraq Allaha şükr etməsi təsadüf deyil. Onun sağlam düşüncələrinin ən mükəmməl dayağı Qurani-Kərim hökmləridir: “(Bəzi adamların fəxr etdiyi) mal-dövlət, oğul-uşaq (oğullar) bu dünyanın bər-bəzəyidir. Əbədi qalan yaxşı əməllər isə Rəbbinin yanında həm savab, həm də (Allahın mərhəmətinə) ümid etibarı ilə daha xeyirlidir.” (Əl-Kəhf surəsi, 46-cı ayə).

Şeyda bəyin aşağıdakı mülahizəsi sanki bu və bu tipli Qurani-Kərim ayələrinin təfsiridir: “Ruhə məxsus dövlət xudadadı gözəllik misalındadır ki, şürotə ehtiyacı yoxdur. Amma qondarma hüquq ilə kəsb olunan əmlak qoyma xal kibidirlər ki, arizi-həvadis ilə zail olur”.

Şeyda bəy Avropa təhsili alsa da, həqiqi bir şərqli-müsəlman kimi düşünür. Görünür ki, içində böyüdüüyü mühit, uşaqlıqdan aldığı tərbiyə və təhsil onu həqiqi müsəlman kimi formalaşdırmışdır. Onun düşüncə sisteminin alt qatında İslam dininin ehkamları əsaslı yer tutur. O, bu dünyanın faniliyinə də, bu dünyada qazanılan var-dövlətin müvəqqətiliyinə də ürəkdən inanır. Şeyda bəy o şeyləri insanın həqiqi var-dövləti hesab edir ki, onlar “Allah-təalanın nemət və ətaləri” olsun. Bu nemətlər isə insanın mənəvi dünyasını zənginləşdirir: “Bəli, dünyada dövlət tək-cə mal və qızıl varlığı ilə deyil, bəlkə hər bir övsafi-həsənə dövlət hesab olunur: səxavət, şücaət, dəyanət və hakəza qeyri sifəti-məmduhə və əxlaqi-həsənə hamısı Allah-təalanın nemət və ətaləri olduqda insan üçün zədən böyük dövlət və bəlkə dövləti-əslidirlər...”. Bu cür düşüncələr Şeyda bəyin bütün varlığını, mənəviyyatını təşkil edir. Onun inanc sisteminə daxildir. Şeyda bəy bu inancdan güc alaraq işləyir, yüzlərlə şagirdinin təhsil-tərbiyəsi ilə məşğul olur, hələ üstəlik, yeri gəldikcə və imkan dairəsində onların maddi qayğılarını da öz üzərinə götürür. Ona görə də S.M.Qənizadənin qəhrəmanını bir maarifçi kimi dərk etməmişdən qabaq, yaxud bir maarifçi kimi dərk etməklə bərabər, həm də müsəlman-milliyətçi kimi dərk etmək lazımdır. Bunlardan kənarda Şeyda bəyin nə fəaliyyətini, nə düşüncələrini, nə də bunlara rəvac verən qüvvəni düzgün təsəvvür etmək mümkün deyildir. Buna görə də “cəmiy-

yət məsələsində idealist mövqedə” durmasını onun dünyagörüşünün “ziddiyyətli və məhdud” cəhəti hesab etmək (X.Məmmədov,s.125) büsbütün absurd səslənir. Xarakteri öz bütövlüyündə və ardıcılığında görməyə mane olur. Şeyda bəyin dünyagörüşünün, bu dünyagörüşündən irəli gələn düşüncə və əməllərinin fəlsəfi əsasında Qurani-Kərim hökmləri, islami düşüncə və dəyərlər dayanır.

S.M.Qənizadə iman və inancında bütöv olan qəhrəmanını həyatın sərt üzü ilə qarşılaşdırır. Bir növ qəhrəmanını sınaq qarşısında qoyur. Müəllif təhkiyəsində oxuyuruq: “Şeyda bəy bunca təskinavər xəyalat yağmurundan bəhrəvər olduğu halda, naghə həmayil məsələsi qəflətən ildırım kibi yenə yadında parladı və fil-fövr təfəkkürün buludu qaşının üstə çökdükdə pozğun payız havası kibi qiyafəsi məxşuş oldu”.

“Qəflətən ildırım kibi” çaxan və Şeyda bəyin bütün varlığını və düşüncəsini zəbt edən “həmayil məsələsi” hadisələrin inkişafındakı drammatizmi gücləndirir.

Roman üçün, onun oxucu tərəfindən qəbul olunması üçün oxucu marağını təmin etmək vacib şərtidir. Bunun üçün hadisələrin necə həll olunacağı ilə bağlı oxucuda maraq yaratmaq və onu intizarda saxlamaq lazımdır. Roman üçün vacib şərtidir ki, bu intizar məqamı oxucunu düşündürsün, qəhrəmanla bərabər, oxucu da yaranmış vəziyyətlə bağlı çarə axtarsın, hadisələrin sonrakı inkişafını öz xəyalında canlandırmağa çalışsın, daxili dünyasında romanın davamını “yaz”sın. Eyni zamanda, özünün “yaz”dığı ilə romanda cərəyan edən hadisələri müqayisəyə cəhd etsin. Oxucunun hadisələrin sonrakı inkişafına marağının psixoloji tərəfi bununla müəyyən olunur. S.M.Qənizadə oxucu marağını pik həddinə çatdırmağa bacarır. O, öz qəhrəmanını Şekspir qəhrəmanının “olum, ölüm?” sualı qarşısında qoyur: “Xub, bunlar hamısı çox əcəb, çox gözəl. Bəs, Dİlfəruzun həmayili necə olsun?”. Qəhrəmanın daxili dünyasındakı əksliklər romanın bədii konfliktini səviyyəsinə qalxaraq bütövlükdə cəmiyyət həyatındakı ziddiyyətləri metaforalaşdırır. Çünki, bu andan başlayaraq (yəqin ki, elə başlanğıcdan üzü bəri) “Dİlfəruzun həmayili” maddi dünyaya, köklənmiş cəmiyyəti simvollaşdırır. “Həmayil” məsələsinin həllində çarəsiz qalan Şeyda bəyin milli cəmiyyətin çoxsaylı problemləri ilə üz-üzə qalan həm ictimai həyatdakı ideoloqları, həm də ədəbiyyatdakı sələflərin metaforalaşdırmaqla romanın ictimai məzmun dairəsini genişləndirir.